

**MUHAŞŞÎ SİNAN EFENDİ'NİN “HÂŞİYE ‘ALÂ
TEFSİRİ’L-KÂDÎ” İSİMLİ ESERİNDE İLMÎ TEFSİRE
DAİR YAKLAŞIMLARI***

**THE APPROACHES OF THE MUHAŞŞÎ SİNAN EFENDİ
TO THE SCIENTIFIC TAFSEER IN HIS WORK “HAŞİYE
‘ALÂ TAFSEER al-QADÎ”**

Yakup BIYIKOĞLU

Dr. Öğretim Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir
Anabilim Dalı

e-mail: ybiyikoglu@nku.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-0759-8634

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 20 Kasım 2018/ November 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 13 Aralık / 13 December 2018

Yayın Tarihi / Published: 6 Ocak 2019 / 6 January 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak / January

Cilt / Volume: 5 Sayı / Issue: 1 Sayfa / Pages: 218-233

* Bu makale, 21-23 Nisan 2017 tarihleri arasında Amasya’da gerçekleşen *Uluslararası Amasya Alimleri* ana başlıklı sempozyumunda sunulan “*Muhaşşî Sinan Efendi ve Hâşiye ‘alâ Tefsiri’l-Kâdî*” başlıklı tebliğin Muhaşşî Sinan’ın hayatı, ilmi kişiliği ve *Hâşiye*’sinin şekilsel özelliklerine dair bilgilerin yeniden gözden geçirilmiş, genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

<http://dergipark.gov.tr/ihya>

Öz

Muhaşşî Sinan Efendî (ö. 986/1578), Kâdî Beyzâvî'nin “*Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*” adlı tefsirine yaptığı hâşiye nedeniyle “Muhaşşî” lakabıyla şöhret bulmuştur. Muhaşşî Sinan “*Hâşiye 'ala Tefsiri'l-Kâdî*” isimli hâşiyesinde yer yer ilmî yaklaşımlarda bulunmuştur. Kendi dönemine kadar gelmiş ilmî/bilimsel verileri kullanmıştır. Şöyle ki, Kur'ân'da kozmolojik, astronomik, coğrafik ve biyolojik meselelerden bahseden ayetleri ilmî tefsire tabi tutmuştur. Sonuç olarak, Muhaşşî Sinan XVI. Yüz yılda Beyzâvî'nin tefsiri üzerine yazdığı hâşiyesinde, ayetleri şerh ederken ilmî tefsir bağlamında bir takım bilimsel izahlarda bulunur. Bu çalışma ile onun yaşadığı dönemdeki Osmanlı bilim anlayışında hangi bilimsel bulguların olduğu ve bunların ilmî tefsir bağlamında hâşiyesine yansımaları görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Muhaşşî Sinan Efendi, Osmanlı Müfessirleri, Tefsir, Hâşiye, İlmî Tefsir.

Abstract

Muhaşşî Sinan Efendi (d. 986/1578), due to his hâşiye/postscript on Qadi Beydawi's commentary “Anwar al-tanzil wa asrar al-tawil”, was became famous with the nickname “Muhaşşî”. Muhaşşî Sinan has made some scientific approaches in his “Hâşiye ala tafseer al-Qadi”. Thus, he has used scientific data which came to his period. Thus, in the Qur'an, the verses about cosmological, astronomical, geographic and biological issues are subjected to scientific commentary. As a result, Muhaşşî Sinan in XVI. century while commenting the verses in the context of scientific Tafseer in his postscript to Baydawi, has some scientific explanations. In this study, the scientific findings of Ottoman conception of science in the period which he lived and their reflections in the context of scientific commentary to his hâşiye will be seen.

Keywords: Muhaşşî Sinan Efendi, Ottoman Commentators, Tafseer, Hâşiye, Scientific Commentary.

GİRİŞ

Kâdî Beyzâvî'nin tefsirine pek çok hâşiye ve talikler yazılmıştır. En çok ilgi gösterilen hâşiyelerden biri, XVI. yy. Osmanlı dönemi âlimlerinden Muhaşşî Sinan Efendî'ye (ö. 986/1578) aittir. Arapça olarak telif edilen Kanûnî Sultan Süleyman'a ithaf edilen hâşiye, dönemin âlimleri tarafından takdirle karşılanmıştır.¹ Hâşiye, XVI. Yüzyılda yazılmış olup daha sonraki dönemlere etkisi bağlamında tefsir başta olmak üzere İslâmî ilimler açısından

¹Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997, 399; Muhaşşî Sinan'ın Hayatı ilmî kişiliği ve Eserleri konusunda geniş malumat için bk. Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 437-439; Eyüp Sâid Kaya, “Sinan Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 37: 228-229.

<http://dergipark.gov.tr/ihya>

büyük önem arz etmiştir. Dolayısıyla dönemin bilimsel bilgi yapısını ve bunun ilmî/bilimsel tefsire yansımalarını görmek adına hâşiyeyi tahlil etmeyi dikkat-i değer gördük.

Çalışmamızda yöntem olarak Muhaşşî Sinan'ın hâşiyesinde Beyzâvî tefsirinden yaptığı alıntılarını bizzat yerinde tespit etmeye çalışacağız. Alıntılarını ise Arapça olarak tırnak içinde vermeye çalışacağız. Hâşiyesinin hacimli oluşu nedeniyle bütün ilmî tefsir yaklaşımlarından ziyade, konumuz için önem arz eden kısımları örneklem olarak sunacağız. Yine bu hususta Muhaşşî Sinan'ın ilmi tefsirine dair müracaat ettiği konularda konunun tavzihi için ilgili kaynaklara başvurmaya çalışacağız. Sonuç olarak ilmî tefsire dair hâşiyesine yansıttığı konulara dair tefsir metodu çalışmamızın temel noktası olacaktır.

1.Hayatı ve İlmî Kişiliği

Bir metnin değerlendirilmesi için o metnin yazıldığı zaman mekân büyük önem arz etmektedir. Özellikle çalışmamızın temel noktası Muhaşşî Sinan'ın hâşiyesinde ilmî tefsire yaklaşımını resmetmek olunca, eserine bağlamında naklettiği konular ışığında dönemin bilimsel olguları bir nebze de olsa görülebilecektir. Dolayısıyla yazarımızın hayatı, yaşadığı dönem ve ilmî faaliyetleri hakkında bilgi vermek önem arz etmektedir.

1.1.Hayatı

Tam ismi Sinanüddin Yusuf b. Hüsamiddin b. İlyas el-Amasî er-Rûmî el-Hanefî'dir. Doğum yerine atfen Muhaşşî Sinan el-Amasî, Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) "*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*" adlı tefsirine yaptığı hâşiyeye nedeniyle "Muhaşşî" lakabıyla şöhret bulmuştur.² Muhaşşî Sinan Efendi 893/1488'de Amasya sancağının Sonusa nahiyesinde doğmuştur.³ Doksan üç yaşında iken Fatih Sultan Mehmet Han Camiinde Cuma namazı sonrasında felç geçirmiş üç gün sonra⁴, Safer ayı 986/1578'de İstanbul'da vefat etmiştir.⁵

² İsmail Paşa, Bağdatlı, *Hediyetü'l-arifîn*, (İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, 1955), 2: 564; Ömer Sa'düddin Efendi Müstakimzâde, *Tuhfetü hattâtîn*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 589; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, (Beyrût: Dâru İhyâi Tûrasi'l-Arabiyye, ts.), 8: 289.

³ Nev'izâde Atâî, *Zeyl-i şekâik-i nu'maniyye*, nşr. Abdülkadir Özcan, (İstanbul: Çağrı Yay., 1989), 248. Sonusa, bugün Tokat'ın Erbaa ilçesine bağlı Uluköy'dür. Bk. Eyüp Sâid Kaya, "Sinan Efendi", 37: 228.

⁴ Müstakimzâde, *Tuhfe*, 589.

⁵ Katip Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, (Tahran: Mektebetü'l-İslamiyye, 1967), 2: 191; Atâî, *Zeyl-i şekâik*, 250; Edirnevî, *Tabakâtül-müfessirîn*, 400; E. Said Kaya, "Sinan Efendi", 229.

Yaşamı boyunca üç Osmanlı Padişahı görmüş olup⁶ vefatından sonra Fatih'te kayınpederi tarafından yaptırılan önceki ismi Sarı Gürüz, şimdiki ismi Sarı Güzel Camisinin avlusunda medfûn olduğu kayıtlarda geçmektedir.⁷

1.2. İlmî Kişiliği ve Eserleri

Tahsil hayatının temel bilgilerini Halvetî şeyhlerinden Habib el-Karamanî'nin halifesi olan babası Hüsameddin Efendi ile Amasya'da Küçük Ağa Medrese hocalarından Emîr Kulu Şemseddin Efendi ve Hüseyniye Medresesi hocalarından Taşköprülü Müslihuddin Efendi'den aldı. Hüsni hat hocası olan Hamdullah Efendi refakatinde⁸ Amasya'dan Bursa'ya oradan da İstanbul'a gelerek Sahn-ı Seman medresesinde Muhyiddin el-Fenârî'nin ilmî hizmetine girmiştir.⁹ Taşköprizâde Müslihiddin Efendi başta olmak üzere İstanbul'da çeşitli âlimlerden ders gördükten sonra, ilmî liyakatinden emin olduğu Zenbilli Ali Efendi'den icazetname alıp Kanûnî'nin hocası Hayreddin Efendi'ye Mülâzım (icazetli talebe) olmuştur. Son olarak da müderrislik payesine yükselmiştir.¹⁰

Sinan Efendi ilk tedrisât görevine 928/1522 yılında 25 akçe maaşla Gelibolu'da Sarıca Paşa medresesinde başlamıştır. Edirne ve İstanbul'daki muhtelif Sahn-ı Semân medreselerindeki görevine 946/1539'a kadar devam etmiştir.¹¹ Böylece sırasıyla Bağdat, Şam, Edirne, İstanbul kadılık görevlerinde bulunmuştur.¹²

Eserlerinden tespit ettiklerimiz şöyle sıralanabilir:

a- *Hâşiye 'ala Tefsiri'l-Kâdî (mine-l-Mâide ile'l-Kehf)*¹³

b- *Ta'lika 'ala Tefsiri'l-Mülk ve'l-Müddesir ve'l-Kâmer*¹⁴

⁶ Sinan Efendi, Kânunî (1520-1566), II. Selim (1566-1574) ve Sultan III. Murad'ın (1574-1595) saltanatının başlarına kadar yaşamıştır.

⁷ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı müellifleri*, (İstanbul: Matbaa-ı âmire, 1925), 2: 54.

⁸ Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 589.

⁹ Atâî, *Zeyl-i şekâik-i nu'maniyye*, 248; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 438; Kaya, "Sinan Efendi", 229.

¹⁰ Bursalı, *Osmanlı müellifleri*, 2: 54; İmâm Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimesşkî, *Şezerâtü'z-zehab*, (Beyrût: Dâru ibn Kesîr, 1993), 10: 604; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, 437; Kaya, "Sinan Efendi", 229.

¹¹ Otuz akçe ile Edirne Taşlık Medresesi'nde, 938/1531'de kırk akçe ile İstanbul Davut Paşa Medresesi'nde müderrislik görevleri için bk. Atâî, *Zeyl-i şekâik-i nu'maniyye*, 249.

¹² Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, 437-438; Kaya, "Sinan Efendi", 229.

¹³ Bu eser Mâide Sûresinden başlayıp Kehf Sûresine kadar sûreleri içerse de En'âm Sûresinden başlayıp Kur'ân'ın sonuna kadar ki sûreleri ihtiva ettiği de söylenir. Hâşiye'ye Sinan Efendi'nin başladığına, devamının ise âlimler tarafından tamamlandığına dair bilgilerde mevcuttur. Bkz. Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 400.

c- *Şerhu Kitabi'l-Kerahiyye ve'l-Vesâya mine'l-Hidâye*¹⁵

d- *Ta'likât 'ala Şerhi't-Telvîh*

e- *Ta'likât 'ala Şerhi Tecridi'l-Kelâm*

f- *Ta'likât 'ala Şerhi'l-Mevâkıf*¹⁶

g- *Ta'likât 'alâ Şerhi'l-Miftah*

h- *Şerhu 'alâ Hizbi'l-İmam Ali*.¹⁷

2. Hâşiye 'Alâ Tefsîri'l-Kâdî Adlı Eseri

2.1. Hâşiye Hakkında Genel Bilgi

Muhaşşî Sinan'a ait olan "*Hâşiye 'ala Tefsiri'l-Kâdî*" isimli eserinin pek çok nüshası vardır. Bunlardan en fazla bilineni, En'âm Sûresinden başlayıp Kehf Sûresinde biten nüshadır. Ancak hâşiyenin otuza kadar ve daha az sûreyi ihtiva eden nüshaları da bulunmaktadır.¹⁸

Osmanlı âlimleri arasında İbn Kemâl (ö. 940/1534) ve Ebû Su'ûd (ö. 982/1574) tefsirleriyle, Sadî Çelebi (ö. 945/1539) ise Kâdî tefsirine yazdığı hâşiyesiyle şöhret kazanmışsa da, Muhaşşî Sinan Efendi de bu hâşiyesiyle şöhret bulmuş ve müfessirler arasında mümtaz yerini almıştır.¹⁹ Kânuni'ye ithaf olarak yazdığı bu hâşiye beğenilmesi nedeniyle, müellifin "Muhaşşî" unvanını almasına neden olmuştur.

¹⁴Bağdatlı, *Hediyyetü'l-arifîn*, 564; Ömer Nasuhi Bilmen, (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1974), 2: 666. Bu risaleler, bazı kaynaklarda ayrı bir çalışma olarak gösterilse de asıl hâşiyesinde mevcut bu üç sûrenin hâşiyesi mevcuttur.

¹⁵ Kehlâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 8: 289. Bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa kitaplığı, 621 numaralı koleksiyonda mevcuttur.

¹⁶Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l-mevâkıf* adlı eserinde "halâ/boşluk" kavramına dair zikrettiği mesele hakkında Süleymaniye Kütüphanesinde Hâlet Efendi, 802 numarada kaleme aldığı hâşiyeleri bulunmaktadır. Bk. Kaya, "Sinan Efendi", 229.

¹⁷Helmuth Ritter, "Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlmine Ait Arapça Yazmalar", *Türkiyat Mecmuası*, 2, (İstanbul: 1946): 43; Yine eserleri için bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, 439.

¹⁸Bk. Bu esere müteallik Süleymaniye Kütüphanesine kayıtlı, Amcazâde olan 44 numaralı hâşiye, Araf, Enfâl ve Tevbe Sûresini ihtiva etmektedir. Yine Hacı Selim Ağa'da 115-116 numarada kayıtlı Enfâl-Tîn arası 17 sûreyi; Ayosofya'da 318 numarada kayıtlı En'âm-Âdiyât arası 23 sûreyi ve en uzun olarak da Çorlulu Ali Paşa'da 54 no da kayıtlı olan ise, En'âm-Âdiyât arası 30 Sûreyi ihtiva etmektedir.

¹⁹Ataî, *Zeyl-i şekâik-i nu'maniyye*, 250; Carl Brockelmann, *GAL*, Leiden: 1943), 1: 531.

Süleymaniye Kütüphanesi kataloğuna kayıtlı yazma hâşiyelerden tespit edebildiğimiz kadarıyla toplam 30 nüsha bulunmaktadır.²⁰ Bunlardan başka Kılıç Ali Paşa'da 208 numaralı ve Nuri Osmaniye'de 496-500 de kayıtlı nüshalar da vardır. İsim benzerliği nedeniyle diğer müellifler üzerinde kayıtlı tasnif edilen hâşiyelerde mevcuttur. Süleymaniye Kütüphanesi'nde tefsir hâşiyesine ait bir hayli nüshası olmakla beraber, Çorlulu Ali Paşa'da 54 numarada kayıtlı nüshanın en bilinen olduğu söylenebilir. Yine Fatih'teki 501 numaralı nüsha ise en çok sûreyi muhtevi hâşiyeler arasında yer almaktadır. Bu makalede, Beyzâvî hâşiyelerinden Çorlulu Ali Paşa'da 54 numarada kayıtlı olanı nüshada geçen ilmî tefsire dair izahların tahlilini yapmaya çalışacağız.

2.2. Hâşiyenin Şekilsel Yapısı

“Hâşiyeye ‘alâ Tefsiri’l-Kâdî” aslı yazma eser, ileri derece güve tahribatlı ve 707 adet varaklar halinde nesih yazıyla ve orta kalınlıkta yazılmıştır. Cilt kapağı 247x145, 170x85 mm. ebadında, mıklebi kopmuş, yıpranma nedeniyle şirazesini dağılmış siyah meşin kaplı bir cilttir. Sayfa yaprakları arasında kopan ipliklerden kaynaklı olarak yer yer siyah büyük lekeler bulunmaktadır. Varaklardaki lekeler ve bazı bozuk kısımlar, Enfâl sûresinin bir kısmına kadar devam etmekte olup Tevbe sûresi sonrası sayfalar sağlamlığını korumaktadır. Enfâl ve Tevbe sûrelerine ait varaklarda derkenarlar bulunmaktadır. Sayfalar, cetvel hizası olmayıp 25 cm boyundadır. Marj için bırakılan kenarlar geniştir. Yer yer bu kısımlarda derkenar bağlamında ibareler bulunmaktadır. Sayfalar, sarıya dönük renkte olup başta beş, sonda dört adet numaralı boş yaprak bulunmaktadır. Hattı ise rahatlıkla okunabilen nesih yazı çeşidi üzere yazılmıştır. Hâşiyenin ön kısmındaki boş yapraklarda sûrelerin fihristi ile birlikte eser ve müellifin ismi bulunmaktadır.

Varakların hat durumuna gelince, ana başlıktaki mevcut sûre isimlerinde, konu başlıkları için belirtilen “وبعد” ve “قوله” kelimelerinin yazımında ve mukaddimedeki fasıla şeklinde konan noktalar için kırmızı renkli mürekkep; hana metinde ise tamamen siyah mürekkep kullanılmıştır. Muhaşşî Sinan, Beyzâvî tefsirinden alıntı yaptığı ana kısımları herhangi bir işaretle belirtmeksizin “قوله”

²⁰ Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Çorlulu Ali Paşa'da (2), Damat İbrahim Paşa'da (2), Fatih'te (13), Hüsnü Paşa'da (1), Hacı Mahmud Efendi'de (1), Laleli'de (1), Şehid Ali Paşa'da (4), Yozgat'ta (3), Reşid Efendi'de (1), Ömer İşbilir'de (1) ve Yazma Bağışlar'da (1).

dan sonra doğrudan metnin içine dâhil etmiştir. Bu durum da Beyzâvî'nin tefsir metniyle hâşiyenin ayırt edilmesini zorlaştırmaktadır. Ayrıca hâşiyede iki sûre arasında belirli boşluk bırakılarak sûre isimleri yazılmıştır. Şekilsel olarak ilk boş yaprakların üçüncüsünde sûrelerin fihristleri bulunmaktadır. Fihrist kısmında belirtildiği üzere, hâşiyesi yapılan sûre numaraları, 6-18, 54, 67, 73-74 ve 93-100 şeklinde sıralanmaktadır. Bu sayfa sonrasında eser ve müellifin ismi şu şekilde belirtilir:

حاشية العلامة أستاذ عصره ووحيد زمانه المولى سنان أفندي عليه رحمة الله الباري.

Muhaşşî Sinân, hâşiyesine dair muhteva olarak hacimli ve zengin mukaddime yazmış olup burada edebî bir üslup ile belîğ cümleler kullanır. Önce besmele, sonra Allah'a hamd/övgü ve “وبعد” den sonrada eserinin yazılış gayesine dair bilgiler verir. Mukaddimesinin, bilgi içeriği olarak önemli konuları muhtevi olduğu rahatlıkla söylenebilir.²¹

3. Hâşiyе'sinde İlmî Tefsir Bağlamında Verdiği Bilgiler

Muhaşşî Sinan Efendi, çok fazla olmasa da yer yer hâşiyesinde “ilmî/bilimsel tefsir”²² örnekleri görmek mümkündür. O, ayetlerin bilimsel/ilmî yönlerinden ziyade, dilsel açıklamalara ağırlıklı yer vermektedir. Aynı zamanda bir hayli tefsir ve Kur'an ilimlerine dair bilgileri de eserine derç eder. Bizim çalışmamızın konusu gereği ilmî tefsire dair açıklamalarını kevnî ayetler ve felsefî bilgiyle izah ettiği ayetler şeklinde iki kategoride mütalaa edebiliriz.

3.1. Kevnî Ayetlere Dayalı İlmî Açıklamalarda Bulunması

Muhaşşî Sinan, kevnî ayetler bağlamında, En'âm Sûresi 1. ayetteki yerin ve göğün yaratılmasıyla ilgili olarak birtakım açıklamalarda bulunur. Şöyle ki ona göre, (مثلون) ifadesi Allah'ın (cc) sözünde latif bir iktibâs olup, bu sözcükte daha önce geçtiği üzere adet/sayı anlamı vardır. Yani yeryüzünün, yedi adet olduğu bu

²¹ Mukaddimesinin muhtevası konusunda geniş geniş malumat için bk. Yakup Bıykoğlu, “Muhaşşî Sinan Efendi ve ‘Hâşiyе ‘Ala Tefsiri’l-Kâdî İsimli Eserindeki Tefsir Metodu”, *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu*, (Amasya, 21-23 Nisan 2017), (Amasya: Amasya Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırmalar, 2017), 213-214.

²² İlmî (Bilimsel tefsir) ile ilgili pek çok tanımlamalar yapılmıştır. Emin el-Hûlî, Bilimsel tefsiri: “Kur'an metinlerinin yorumlanmasında ilmî istilahları hâkim kılan ve muhtelif ilimleri ve felsefî görüşleri ondan çıkarmaya çalışan tefsir” şeklinde tanımlar. Emin el-Hûlî, “Tefsir ve Tefsir’de Edebî Tefsir Metodu”, trc. Mevlüt Güngör, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2/6, (Ankara: 1988): 37-38. Bu tür tefsir ise, Kur'an'da çeşitli ilmî keşiflere, icatlara ve sonuçlara işaretlerin olması fikrinden zuhur etmiştir. Bkz. Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, (ys.: Müessesetü't-tarihî'l-'Arabî, ts.) 2: 321.

ifadeden anlaşılmaktadır. Sonra bu hususta ilmî açıklamalar yaparak şöyle der: Burada murat yedi gökte olduğu gibi, aynı zamanda yer için de yedi iklim kastedilmektedir. Yine galaksi içindeki yedi yıldız hareketli olup her bir özel yıldızın etkisiyle yedi iklim özelliği meydana getirir. Bu yıldızlara has kapsam alanı olup bu itibarla yedi iklim oluşur. Buradan hareketle Muhaşşî Sinan, Beyzâvî'nin tefsirindeki “*lienne tabakâtiha muhtelifetün/مختلفة طبقاتها*” ifadesinden²³ yola çıkarak “muhtelifetün” lafzının, mütefâsıla (ayrı ayrı) anlamında kullanıldığını kaydeder. Zira burada hakiki anlamda kullanılan muhtelif, bizzat ayrı ayrı anlamına gelir. Buradan hareketle fasılalara ayrılarak, “ilk sema yeşil zümrütten, ikincisi kırmızı yakuttan, üçüncüsü [?]²⁴, dördüncüsü beyaz gümüşten, beşincisi kırmızı altından, altıncısı sarı yakuttan, yedincisi ise inci parlayan nurdan oluşmaktaydı” der. Devamında iklimlerden ve bunların insan üzerindeki tesirinden bahseder.²⁵

İklim, Grekçe asıllı bir kelime olup Arapça kelime olarak ele alındığında “klima” anlamına gelir. Daha sonra iklim, anlam değişimine uğrayarak bölge anlamına gelecek şekilde kullanılmaya başlamıştır. Dünyanın yedi iklime ayrılması düşüncesi, Batlamyus’a (ö. 168 [?]) izafe edilir. Ancak bu görüşün İranlılara ait olduğu da kaynaklarda belirtilmektedir. İslâm coğrafyasının iklim teorisiyle tanışması, Halife Mansûr (ö. 158/775) dönemine rastlar. Zira bu dönemde bazı coğrafya kitapları Sanskritçe’den Arapçaya çevrilmiştir. Çevrildiği andan itibaren de İslam dünyasında ilgi çekmeye başlamıştır.²⁶ Mezopotamya, Orta ve Kuzey Asya mitlerinde yedi rakamına ait temsili söylemler görülmekle beraber²⁷, İslâm coğrafyasında da yedi rakamı kabul görmüş ve kendisine değer atfedilmiştir. Kelamcı Seyyid Şerif el-Cürçânî (ö. 816/1413) “*Allah, yedi kat göğü ve yerden de bir o kadarını yaratandır...*”²⁸ ayetini zikrederek yerin de yedi tabaka olduğunu söyler. Bu yedi tabakayı aynı zamanda yedi iklim şeklinde yorumlama cihetine

²³ Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, Beyrût: Dâru İhâi Turasi'l Arabî, ts.), 2: 153.

²⁴ Muhaşşî Sinan, “üçüncü” şeklinde işaret koyar. Ancak mahiyeti hakkında hâşiyesinde bilgi vermez.

²⁵ Muhaşşî Sinan Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa, 54, 5a.

²⁶ Mustafa Ak, “İklim”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 28.

²⁷ Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 53-54.

²⁸ et-Talak 65/12.

gider.²⁹ Yukarda da görüldüğü üzere Muhaşşî Sinan yer ve göğe dair hususu izah ederken iklim konusuna değinmeyi ihmal etmez.

Yeri gelmiş iken bu hususu biraz açacak olursak iklim, insanların fiziksel ve ruhsal yapısı üzerinde yaşanan coğrafyanın etkisi olduğu fikrine dayanır. Aristoteles'ten Montesquieu'ya kadar pek çok düşünür bu hususa dikkat çekmiştir. Dünyanın farklı mekânlarındaki elementler, bitkiler, hayvanlar ve insanlara dair farklılıkları tespit eden araştırmacılar, bunun altında yatan nedenleri aramışlardır. Aslında bu bölgelere ayırma eylemi coğrafyanın/bölgelerin insanlar üzerindeki etkisini tanımlama çabasının bir sonucudur.³⁰ Özetle belirtilecek olursa yeryüzünün belli bölgelere ayrılması, sınıflandırılma çabasının fikrinsel köklerini geniş coğrafyaya yayılan Hint, İran ve Yunan düşüncesinde bulmak mümkündür.

O, daha sonra bu konuyla ilgili olarak Eş'arî'lerin dediği gibi cevher, araz bağlamında izahatlar da bulduktan sonra el-Cürcânî'nin "Mevâkîf" adlı eserinde olduğu üzere fasılalar konusunda açıklamalarda bulunur. Şöyle ki, Eş'arîler'e göre kısaca cisimler ferd-i cevherlerden (tek cevher) mürekkeptir. Hakikatte cisimler ihtilaf etmeksizin (farklı olmaksızın) böyledir. İki veya üç parçadan oluşan şey, ne cevher-i ferd ne de cisimdir. Cismin hakikatine dahil olan arazların oluşumunun cevherlere benzemesini iddia edenin sözünde olduğu gibi. Böylece cevherlerin hepsinin arazları içermesi durumu böyledir.³¹

Yine insanın yaratılışı (halk) ile ilgili olarak En'âm sûresindeki (هو الذي خلقكم من طين) ayetiyle³² ilgili olarak Muhaşşî Sinan, öncelikle insanın töz olarak topraktan yaratıldığını, ibtidâî yaratılışının bundan olduğunu söyler. Sonra da nutfeden (sperm) ve hayız kanından yaratıldığını belirtir. Zira bunların da içeriği hayvani ve nebati gıdalardan oluşur. Bunun benzeri baba sulbündeki ve ana rahmindeki hallere Hûd sûresinde de işaret edildiği üzere³³, hayvanların da toprağın bitirdiklerinden beslendiği belirtilmektedir.³⁴

²⁹Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkîf*, trc. Ömer Türker, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 1: 98.

³⁰ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine-II*, trc. Fehmi Baldaş, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998), 2: 44-45, 185; bunlar için bk. Goody J., *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi*, trc. Koray Değirmenci, (Ankara: Dost Kitabevi, 2001), 16.

³¹ Muhaşşî Sinan Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdî*, 5a; krş. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkîf*, II, 760.

³² el-En'âm 6/2.

³³ Hûd 11/6.

³⁴ Muhaşşî Sinan Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdî*, 8a.

Yine biyolojik yaklaşım olarak “istikrar” kelimesinden hareketle “İstikrârün fî'l-eslâb/الإستقرار في الاصلاب” ibaresinin izahında spermin rahime yerleşmesine dair İbn Abbas'tan naklettiği bir rivayetle (استيداع) kelimesini kullanılır. Bunu ism-i mekân olarak nakleder. İlk nutfe/sperm babanın sulbünde uzun süre kalmaz. Tıpkı zikredildiği üzere ceninin sürekli olarak rahimde kalmaması gibi. Bu kavram, mastar olarak düşünüldüğünde, bundan anlaşılan, bir kişiden nakledilmeyen şey olur. Bu husus, spermin başka yerden nakil olarak değil de babanın sulbünde hasıl olması ilmî gerçeği teyit etmektedir.³⁵

Muhaşşî Sinan, tıp-deva konusunda Tin sûresi 1. Ayetten hareketle bazı tefsirlerden nakillerde incir ve zeytinin muhtevasında pek çok faydaların olduğunu söyler. Yine bu konuda isim vererek Ali b. Musa'nın zikrettiği üzere zeytinyağının ağız kokusunu giderdiğini, saçların sağlıklı uzamasında faydalı olduğuna dikkat çeker. Ayrıca zeytinyağı sürmenin felç hastalıklarına iyi geldiğini; incir meyvesinde de on bir faydanın olduğunu söyler. Yine zeytinin bizzat kendisi yanında yağıyla birlikte kullanıldığında şifa özelliği taşıdığını, ağız bölgesini hoş yapıp yara ve çatlaklara iyi geldiğini söyler.³⁶

Muhaşşî Sinan, coğrafya bilgisi olarak vakit belirleme hususunda (فالق) ayetinin ibaresinden³⁷ yola çıkarak ufukta belirginleşen sabah çizgisinden bahseder.³⁸ Şöyle ki ona göre karanlık sabahtan meydana gelir. Bu hususta iki vecih ortaya konmaktadır:

Birincisi, gecenin devamında süregelen uzun sabah. Bu, yalancı sabah/fecr olarak isimlendirilir. İkincisi, gündüzün beyaz ve sarı renkten ayrıldığı muteriz ikinci sadık fecirdir. Bu ise sabah karanlığının parlaması; habere itibar ile sabahın karanlıklarıyla eş değerdir. Zira bu vakit, gecenin sonundan kalan hareketli an olarak nitelenir.³⁹

Muhaşşî Sinan diğer müfessirler gibi hâşiyesinde yıldızlarla ilgili ilmî yaklaşımlarda bulunur. Şöyle ki o, Mülk sûresi 5. ayette yıldızların ortaya çıkışının süs özelliğinde zuhur ettiğini söyler. Böylece feleklerin üzerindeki dünya seması uzağındaki yıldızların birbirlerini örtmesiyle tabii bir manzara ortaya çıkar.

³⁵ Muhaşşî Sinan Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdî*, 45b

³⁶ Muhaşşî Sinan Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdî*, 694a.

³⁷ el-En'âm 6/96.

³⁸ Bk. Beyzavî, *Envâru't-tenzîl*, 2: 174.

³⁹ Muhaşşî Sinan Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdî*, 44b.

Böylece en yakın feleklerin üzerinde olan bu yıldızlar geceleri (dünya semasını) aydınlatır. Ancak bunlar, aynı hizada ve eşit uzaklıkta olmadığından yaydıkları ışık farklılaşır.⁴⁰

Yine bu hususta Muhaşşî Sinan, selefe dair açıklamaları da nazar-ı dikkate alarak ayetlerden hareketle⁴¹ Beyzâvî'ye göre "ışınların parçalanmasının (inkidâd)"⁴², ışınların yayılmasının, ışınların birbiri üzerinde bina edilmesinin caiz olduğunu söyler. Ona göre burada dünya semasındaki ışınların yıldızlardan kaynaklı olmasına dair bir istiâre yoktur. Diğer semalardaki ışınların mevcut (dünyadaki) ışınların yayılmasından kaynaklı olduğuna dair delil bulunmadığını söyler. Velhasıl ona göre havada şuleler yaratılmış ve yıldızlar-gezegenler bunlarla aydınlatılmaktadır.⁴³

Görüldüğü üzere müellif burada dönemin bilgileri ekseninde kısmi de olsa coğrafik, biyolojik, deva ve astronomik ilmî verileri hâşiyesinde sunar. İlgili ayetlerin tefsirinde dönemin ilmî verilerini kullanarak açıklamalarda bulunur.

3.2. Felsefî Bilgiye Dair Hususları Ele Alması

Muhaşşî Sinan, felsefî bir açıklama olarak, Müddessir sûresi 30. Ayetten hareketle nefisin bozulma halleri için "İhtilâlü'n-nüfûsi'l-beşeriyeti/ اختلال النفوس البشرية" şeklindeki Beyzâvî ibaresini⁴⁴ izah ederken küfür akidelerinin fesadı ve amellerin butlan olması konusunda on iki hayvani kuvvetten bahseder. Buna göre bunların onu, zâhir ve bâtın olarak havas içindir. Burada bâtınî bağlamda şehvet ve gazap tek kuvvet sayılmıştır. Bu ise onların fail olmalarından ötürüdür. Havas-ı müdrike de ikinciye meydana getirir. Bu da kuvve-yi hareket olarak vuku bulur. Kişideki yedi tabiata gelince; gıda alma, uyuma, doğum, hazmetme, câzibe, koklama ve dürtülerdir. İlk üçü hizmet, son dört ise hizmet eden şeklinde tasvir edilmiştir. Son olarak bu kuvvelerin ispatının felsefe usûlü üzerine bina edildiğini söyler. Burada muhtar fâilin nefyi nedeniyle, Allah kelâmının benzerlerinden ayrı tutmak gerektiğine dikkat çeker.⁴⁵

⁴⁰ Muhaşşî Sinan Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdi*, 659b-660a.

⁴¹ es-Saffât 37/10, el-Mülk 67/5.

⁴² Beyzâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-te'vil*, 5: 229.

⁴³ Muhaşşî Sinan Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdi*, 660a.

⁴⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil*, 5: 261.

⁴⁵ Muhaşşî Sinan Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdi*, 680b.

Muhaşşî Sinan bu şekilde haşiyesinde felsefî-kelâmî açılımlarda bulunup bu hususta katkı sağlayacak bilgiler sunar. Ancak hâşiyesinin tamamında kelâm, dinî ilimler ve aklî düşünce üzerinde temayüz etmiş Sa'dü'dîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390), Celâleddin Devvânî (ö. 908/1502) ve İbn Kemâl Paşazade (ö. 940/1534) gibi âlimleri⁴⁶ kaynak gösterse de burada olduğu gibi bazen felsefî ve kelâmî düşünceye dair hususlarda kaynak belirtme cihetine gitmez.

3.3. İlmî Tefsire Dair Bazı Konulara Değınmesi

Muhaşşî Sinan, farklı hususlarda da detay verme cihetine gider. “Yus'adü fihî herîfen/ يُصعد فيه سبعین خریفا” ibaresinin⁴⁷ fiili damme ile meçhul okuduğuna değınır. Şöyle ki, tef'îl kalıbında (تصعيد) Velîd'in, merdivenle yükseltilmesi gibi, “dağda yükseltildi” anlamı verilir. (سبعین خریفا) terkibi yetmiş yıl demektir. Bilindiğı üzere güz, senenin sonudur. Bu dönemde meyveler toplanır ve olgunlaşır. Bunun için “خریف” olarak isimlendirilmiştir. Buradan hareketle, insanın ömrünün sonlarına gelmesi de güz gibidir. Bu durumda meyveler toplandığında (mahsul olarak) kötü bir durum ortaya çıkmaz. Aynı zamanda güzün aklın fesadı şeklinde kullanması da olumsuzluk bildirmez. Binaen aleyh, meyveler olgunlaştığı zaman toplanmazsa fesada uğrar/bozulurlar. Dolayısıyla tahsilat olmayınca aklın fesada uğraması şeklinde söylenmesi yanlış olmaz. Burada sözün sadece bir veçhi yoktur. Musannif Beyzâvî'ye göre de insan ömrünün sonunda böyle olur.⁴⁸ Sonra Muhaşşî Sinan (بيهي) kelimesinde düşme devrilme olduğunu belirtip, bir şeyin sanki yukardan aşağı istikamete inmesi şeklinde bir durumun olduğunu söyler. Böylece beden ile alakalı olarak yetmiş yıl iniş çıkışa dair bir kaydın olduğu hususunu da ilave eder.⁴⁹

Yine Tîn sûresi 4. ayette insanın en güzel yaratılması konusunda⁵⁰ felsefî ve tasavvufî görüşlere dayanarak açıklamalar da bulunur. Felsefecilere göre insanın, küçük bir âlem olduğunu söyler. Binaenaleyh öz olarak bütün mahlûkatta olanın insanda bulunduğunu, başka bir deyişle insanın âlemin özeti olduğunu söyler. Bu şekilde insanın diğer mümkinâta denk olması, kâinatta benzer şeyleri kendinde

⁴⁶ Bunlar için bk. Muhaşşî Sinân Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdi*, 28b, 29a-b, 31b, 36a-b, 37b, 38a, 38b, 39a-b, 40b, 49b, 63b, vd.

⁴⁷ Beyzavî, *Envâru't-tenzîl*, 5: 260.

⁴⁸ Muhaşşî Sinân Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdi*, 678b-679a.

⁴⁹ Muhaşşî Sinân Efendi, *Hâşiyetü 'alâ tefsiri'l-Kâdi*, 679a.

⁵⁰ et-Tîn 95/4.

bulunmasını ifade eder. Şöyle ki tasavvur edilecek olursa insan başının göklerin çatısı, duyuların da yıldızlara denk geldiğini söyler.⁵¹

İnsanoğlunun kelimeleri/isimleri söyleyen olduğunu⁵², şaşırtıcı bir durumla temiz olmayan sudan yaratıldığını ve acayip bir fitrata sahip olduğunu⁵³; aynı zamanda insanın yaratılış olarak türünün ‘alak türünden olduğunu belirtir. Burada ona göre insan cins isim olduğundan çoğul ve tek olarak nitelenmesi müsavidir.⁵⁴

Görüldüğü üzere Muhaşşî Sinan, Beyzavî'nin tefsirinin izahında dilsel açıklamalara dayalı verileri ağırlıklı olarak ortaya koyarken, ilmî tefsire dair döneme ait verileri kullanmayı da ihmal etmez. Böylece onun, dinî ve aklî düşünceye ait ilimlerle hâşiyesini ne denli zenginleştirdiği rahatlıkla görülür.

Sonuç

Muhaşşî Sinan Efendi'nin önemli eserlerinden biri olan “*Hâşiyetü ‘alâ tefsiri’l-Kâdi*” adlı hâşiyesi dönemin ilmiye sınıfı ve siyasî nazarında büyük öneme sahiptir. Binaenaleyh bu eserin takdimiyle Sinan Efendi, dönemin devlet yönetiminden Muhaşşî lakabını almıştır. Elbette ki bu eser, özellikle dilsel ve kelâma dair izahlarla dolu olması, diğer konular açısından muhtevasının zenginliği aynı dönemde yazılan diğer hâşiyelerden farklılık arz etmiştir. Zira o hâşiyesini, Fatih Sultan Mehmet Han döneminde kurulan Sahn-ı Seman medreselerinin zirvede olduğu XVI. yüzyılda Kânunî Sultan Süleyman döneminde yazmış olup, dönemin dinî ve aklî ilimlere dair müktesebatı ustaca eserine yansıtmıştır.

İlmî (Bilimsel) tefsi bakımından incelediğimiz Muhaşşî Sinan'ın hâşiyesinde alanla ilgili zengin malzemenin olduğu rahatlıkla görülür. Özellikle o, dönemin ilmî algısına dayalı malzemeyi eserine nakleder. Muhaşşî Sinan, Beyzâvî tefsiri üzerinden kevnî ayetleri açıklarken, yerin ve göğün yaratılmasıyla ilgili birtakım açıklamalarda bulunur. Özellikle onun, bu konuyla ilgili olarak coğrafyanın insan üzerinde etkisine dair iklim konusunu ele alışıyla, kökleri kadim bilime dayanan meseleyi dönemin İslam bilim anlayışı içinde değerlendirmesi önemlidir. Yine bu meyanda yaratılışın özü olarak tıp ve biyoloji ilmine dair konulara, aynı zamanda

⁵¹ Muhaşşî Sinân Efendi, *Hâşiyetü ‘alâ tefsiri’l-Kâdi*, 695a.

⁵² el-Bakara 2/31.

⁵³ Muhaşşî Sinân Efendi, *Hâşiyetü ‘alâ tefsiri’l-Kâdi*, 696b.

⁵⁴ Muhaşşî Sinân Efendi, *Hâşiyetü ‘alâ tefsiri’l-Kâdi*, 697a.

bazı gıdaların sağlık açısından önemine değinmesi de bir zenginliktir. Aynı zamanda ilgili ayetleri verirken yıldızların ışık yayması ve ufukta vaktin belirlenmesi hususunda coğrafik ve astronomik bilgiler vermesi dikkat-i değerdir. Velhasıl hâşiyesinde ele aldığı ayetlerin yorumlarına dair felsefi, kelimî ve aklî düşünceye dayalı diğer konuları işleyiş tarzı bu alandaki maharetini gözler önüne sermektedir.

Son olarak belirtecek olursak yazıldığı dönem açısından Muhaşşî Sinan'ın hâşiyesi, bu alanda ortaya konan ilmî veriler, çağın bilimsel faaliyetlerinin raporu mahiyeti taşır. Zira geniş hacimli hâşiyesinde, kevnî ve akla hitap eden ayetleri izah ile dönemin ilmî müktesebatını gereğince eserine aktarmıştır. Buradan hareketle hâşiyesinde inceleyip ele aldığımız örnekler, XVI. Yüzyıldaki Osmanlı dönemi İslâmî ilimlere yansıyan döneme ait bilimsel faaliyetlerinin resmini ortaya koymak adına önem arz etmektedir. Dolayısıyla Muhaşşî Sinan'ın "*Hâşîye 'ala tefsiri'l-Kâdî*" isimli eserinin ilmî tefsir alanına sağladığı katkı, Beyzâvî tefsiri üzerinden yazdığı şerh/haşiyenin satır aralarında ustaca serdettiği ilmî verilerden rahatlıkla görülebilir.

Kaynakça

- AK, Mustafa. "İklim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 28, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- BIYIKOĞLU, Yakup. "Muhaşşî Sinan Efendi ve 'Hâşiye 'Ala Tefsiri'l-Kâdî' İsimli Eserindeki Tefsir Metodu". *Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu*. (Amasya, 21-23 Nisan 2017). 207-222. Amasya: Amasya Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırmalar, 2017.
- BAĞDATLI, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-arifîn*. 2 cilt, İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, 1955.
- BEYZÂVÎ, Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*. 5 cilt, Beyrût: Dâru İhâi Turasi'l Arabî, ts.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi. 2 cilt, İstanbul: Bilmen Yayınları, 1974.
- BROCKELMANN, Carl. *GAL*. Leiden: 1943.
- BURSALI, Mehmet Tahir. *Osmanlı müellifleri*. 2 cilt, İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1925.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-mevâkıf*. Trc. Ömer Türker. 3 cilt, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- DEMİR, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- DİMEŞKÎ, İmâm Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb*. 10 cilt, Beyrût: Dâru ibn Kesîr, 1993.
- EDİRNEVÎ, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- ELİADE Mircea, *İmgeler ve Simgeler*. Trc. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- GOODY J. *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi*. Trc. Koray Değirmenci. Ankara: Dost Kitabevi, 2001.
- HÛLÎ, Emin, "Tefsir ve Tefsir'de Edebî Tefsir Metodu". Trc. Mevlüt Güngör. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 2/6 (Ankara: 1994): 37-38.
- KATİP ÇELEBÎ. *Keşfu'z-zunûn*. 2 cilt. Tahran: Mektebetü'l-İslamiyye, 1967.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifîn*. 15 cilt, Beyrût: Dâru ihyâi türasi'l-Arabiyye, ts.

- KAYA, Eyüp Sâid. “Sinan Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37: 228-229, İstanbul TDV Ansiklopedisi, 2008.
- MONTESQUIEU, *Kanunların Ruhü Üzerine-II*. Trc. Fehmi Baldaş. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998.
- MUHAŞŞÎ, Sinan Efendi. *Hâşiyetü ‘alâ tefsiri’l-Kâdi*. Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa, 54.
- MÜSTAKİMZÂDE, Ömer Sa’düddîn Efendi. *Tuhfetü hattâtîn*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- NEV’İZÂDE, Atâî. *Zeyl-i Şekâik-i mu’maniyye*. Nşr. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- RİTTER, Helmuth. “Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlmine Ait Arapça Yazmalar”. *Türkiyat Mecmuası* 2, (İstanbul: 1946): 43.
- ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*. 3 cilt, ys: Müessesetü’t-tarihi’l-‘Arabî, ts.